

ha stelnat så att de följer ett visst schema. Snappertunas historia är ett utmärkt exempel på att det inte behöver vara på det sättet.

Rask har väl lyckats att fånga och skapa en snappertuna-identitet. Han har inte fallit för frestelsen att överbetona området betydelse inom Stor-Karis. Arbetet innehåller illustrativa kartor och diagram. Det förefaller som om trycket av de rikliga svart-vita illustrationerna på sina ställen skulle vara alltför mörkt. Den största bristen är emellertid bokens förskräckande pris, 470 mk, som kan leda till att den enbart pryder sommargästernas hyllor och förblir utom räckhåll för de egentliga snappertunaborna.

Ilkka Mäntylä

Stockholm som centrum för "riksens kraft"

Åke Sandström, *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650*, Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad 102. 453 s. Stockholm 1990.

En svensk doktorsavhandling inleds gemenligen med att författaren anknyter till en internationellt gångbar teori som får styra undersökningen. Åke Sandström har haft modet att göra tvärtom. Han tar nämligen i sin undersökning av Stockholm som handelscentrum under perioden 1600–1650 inledningsvis avstånd från centralortsteorin eftersom han finner den föga användbar. Det samtida systemet av stapel- och uppstäder, inom vilket Stockholm var mest gynnad ort, är enligt honom en modell som "tydligare och enklare beskriver relationerna mellan städerna under 1600-talet än vad ett centralortssystem kan göra". Den teoriansknytning som görs, nämligen till Immanuel Wallersteins världssystemteori, får anstå till det avslutande kapitlet.

Avhandlingen är den andra av i dag totalt fyra från projektet "Stockholm blir huvudstad" inom Historiska institutionen vid Stockholms universitet. Sandström kartlägger strömmarna av varor mot huvudstaden från deras ursprungsområden samt vilka varor som fördes vidare ut ur riket. Rikets handel med omvärlden växte explosionsartat och ändrade karaktär under perioden, och Stockholm var rikets främsta handelsstad, men kunskapen om stockholmshandeln under denna brytningsperiod har varit bristfällig. Det är den inte längre. Sandströms avhandling når dansk standard vad gäller

omfattning och arbetsinsats och är en lika välkommen som fullödlig fortsättning på Nils Fribergs *Stockholm i botteniska farvatten* från 1983.

Sandström har använt sig av det omfattande med ändå bristfälliga material som olika tullängder erbjuder. Materialet till en analys av regionalhandeln kan indelas i tre grupper. När det gäller tiden t.o.m. 1622 finns längder över slottstullen och norrlandstullen. Perioden mellan 1622 och 1643 måste så gott det går täckas med fragmentariskt bevarade längder över lilla tullen. I fortsättningen kan trafiken följas i de längder där hamnpenningen redovisas. Beträffande utrikeshandeln är forskaren hänvisad till längderna över stora sjötullen, som dock upphör redan 1622, och tolagen som man började uppbära 1636.

Materialet har sina brister. Den största svagheten är den omkring 15 år långa nästan helt källlösa perioden från början av 1620-talet till mitten av 1630-talet, en period under vilken de största förändringarna tycks ha ägt rum. Orsaken till källmaterialbristen är utarrenderingen av statens tullinkomster. All den handel som förekom finns inte nödvändigtvis registrerad i en källserie. Det omvända problemet finns också, d.v.s. att det i stockholmslängderna ingår redovisning av varuströmmar som aldrig gick genom staden. Sandström har varit tvungen att genomföra en ingående och av allt att döma klanderfri källkritik. Han kan bland mycket annat presentera en omfattande undersökning av hur tullväsendet och smugglingen utvecklades. Att det bräckliga rekonstruktionsunderlaget påverkar resultatet är varningens ord som Sandström upprepade gånger låter ljuda. Sammanhängande siffrerier som på ett exakt sätt skulle fånga hur olika aspekter av handeln utvecklades är en omöjlighet. Det som Sandström velat och även lyckats göra är att fånga trender och ange utvecklingslinjer. Han måste ibland ty sig till indirekta resonemang, såsom att på basen av hur resorna fördelade sig över seglationssäsongen eller fartygens dräktighet sluta sig till deras last.

Regionalhandeln behandlas områdesvis. Sandström urskiljer sex olika handelsområden. Två av dem, det södra och det östra, hade svagt utvecklade kommersiella kontakter till huvudstaden. Det södra bestod av Smålands och Östergötlands kustbygder, Öland och Gotland. Det östra utgjordes av Nyland och de inre delarna av Finska viken. När det gäller det sistnämnda området var kontakterna så svaga att det är värt frågan om det överhuvudtaget skall kunna ses som en region knuten till Stockholm. Det vara bara Ekenäs som upprätthöll en kontinuerlig kontakt. Under åren 1643–1650 anlände endast nio skutor från Viborg till Stockholm! Det var det inre, det västra och det botteniska området som gav mälardalen dess konsumtions- och handelsvaror. Västerifrån kom metallerna, från norr kom tjära i allt större mängder. Karaktäristiskt för det ellipsformiga inre handelsområdet, som sträckte sig ända till våra dagars Åboland, var livsmedlen – fisk men också boskapsprodukter. Inom området fanns inga formella hinder för allmogeseglation till Stockholm. Den blev följaktligen livlig tack vare att Bergslagen och Stockholm expanderade som konsumtionscentra. Från det

baltiska handelsområdet fördes spannmål och varor som var typiska inom den ryska marknaden – lin, lärft, hampa och läder. Till sin karaktär var det baltiska områdets handel inte renodlad regional- eller utrikeshandel. Den var både det ena och det andra.

Utrikeshandeln, framförallt exporten, behandlas vara för vara. Det svenska varuutbytet med omvärlden genomgick en strukturomvandling. Östersjöhamnarna, med Lübeck och Danzig i spetsen, som var de främsta mottagarhamnarna ännu i början av 1620-talet fick stryka på foten för Amsterdam. Exporten av metaller dominerade stort och stod i genomsnitt för fyra femtedelar av utförseln över Stockholm. Förädlingsgraden på såväl kopparn som järnet höjdes under perioden. Det gäller för övrigt också den viktigaste icke metalliska exportvaran, tjära, som mot slutet av perioden också såldes som förädlad till beck.

*

Avhandlingen är inte minst ett viktigt bidrag till kännedomen om den östra riksdelens historia. Sandström har på ett par undantag när lyckats mycket väl med att uttyda de ortnamn i Finland som förekommer i källorna och ge dem en korrekt svensk språkdräkt. Det borde vara en självklarhet att så är fallet, men är det inte, och detta faktum kan följaktligen framhållas som en förtjänst. Ingen är fullkomlig, allra minst med penna i hand. Sandström har strandat på ett klassiskt blindskär. Han skriver nämligen konsekvent Nykyrka för senare tiders Kaland i stället för Nykyrko. Nykyrka låg som bekant i Karelen. Det skulle inte förvåna om det är samma Kaland som i ett annat sammanhang i texten blivit till den föga kända orten "Kallais" (s. 41). Den geografiska terminologin i avhandlingen gör den tidigmoderna svenska statsbildningen största möjliga rättvisa. Riket bestod enligt Sandström av två riksdelar, en västlig och en östlig. Texten är kliniskt ren från vanskapelser som det "egentliga" Sverige eller "Sverige-Finland".

Språket är lättillgängligt, tuktat och ansat men inte utan en viss personlig krydda. Ett par mindre lyckade lösningar bör påtalas. Må vi i fortsättningen förskonas från "00-talet" som det decennium som föregår tiotalet! Att som författaren gör tala om "export" eller "import" inom rikets gränser bryter mot normalt språkbruk. När det gäller handeln inom det svenska väldet, såsom mellan de svenskkontrollerade områdena i Baltikum och Stockholm, kan det däremot försvaras.

Det har på ett undantag när inte varit möjligt för Sandström att utnyttja finskspråkig litteratur. Han har låtit översätta ett kapitel om stora sjötullen i *Veikko Kerkonen*s undersökning av kronans beskattning av finska städer 1614–1650. Större nytta skulle han av allt att döma ha haft av en översättning av avsnittet om stockholmshandeln i *Mauno Jokipii*s stora arbete från år 1974 om det ekonomiska livet i Satakunta under 1500- och 1600-talet. I motsättning till vad Nils Friberg påstod om Satakunta under

1500-talet framhåller Sandström hur missvisande det är att karaktärisera Satakunta som löst knutet till Stockholm. Att det är så det förhåller sig är ingen nyhet inom finländsk forskning. Jokipii kunde nämligen i sitt ovan nämnda arbete referera huvuddragen av Helka Mälkkis opublicerade genomgång av längderna över uppbörden av lilla tullen vid Blockhusudden år 1624 i syfte att klarlägga hela Finlands handel. Sandström karaktäriserar källaget som "maximalt ogynnsamt" när det gäller Satakunta, och Blockhuslängderna 1624 är också en av hans huvudkällor.

Finländsk lokalhistorisk forskning som finns tillgänglig på svenska har utnyttjats rätt väl. Ett undantag förvånar. Armas Luukkos brett upplagda *Vasa stads historia I* (1606–1721) från 1972 saknas nämligen i källhänvisningar och litteraturförteckning. Det fick konsekvenser för uppläggning och innehåll att Luukko i tiden arbetade på en undersökning om Österbottens handelsförbindelser på 1600-talet. Manuskriptet blev liggande i skrivbordslådan men har med hans egna ord "kommit till nytta vid utarbetandet av *Vasa stads historia*". Texten innehåller anmärkningsvärt mycket om Österbottens handel med Stockholm i allmänhet.

*

I undersökningen ägnas ingen större möda åt att problematisera de olika landsändornas produktionsförutsättningar och varierande omvärldsberoende. Sandström ägnar exempelvis inte den komplicerade frågan om Österbottens beroende av spannmålstillskott utifrån något intresse utan konstaterar bara kort att införseln till sin sammansättning inte avvek från övriga botteniska regioner. Beträffande Åland gör Sandström ett undantag i form av en fallstudie.

Ålänningarna förde fisk och boskap till Stockholm och Mälardalen. Utgående från boskapslängderna vill Sandström visa vad Stockholm som växande konsumtionscentrum kunde betyda för en region. Vart femtonde till tjugonde djur i de åländska ladugårdarna blev omsider mat på borden i Stockholm. Till skillnad från mycket av fisken fördes boskapen aldrig längre än till Stockholm. Vad fick ålänningarna i stället? De köpte spannmål, en del salt och litet järn inför återresan. Sandström har beräknat att pengarna räckte till att köpa närmare 4 000 tunnor spannmål varje år, vilket skulle innebära att var fjärde på Åland konsumerad tunna spannmål hämtades utifrån. Det som Sandström med hjälp av sina beräkningar kunnat fastställa måste ses som ett maximum. Ålänningarna kunde inte använda alla disponibla pengar till inköp av spannmål. Man behövde också pengar till annat, inte minst i sina centralmaktsrelationer – till kronoutlagor och för att skaffa fram båtsmän. Skatteskraven vreds om intill smärtgränsen under perioden, och Åland lades under båtsmanshåll. Det är tyvärr mycket litet som är känt om storleken på de båtsmanslegor som erlades.

Undersökningsområdet för fallstudien är något olyckligt avgränsat eftersom det var så heterogent. Förhållandena på fasta Åland kan svårigen jämföras med dem som var rådande inom skärgårdssocknarna. Det genomsnittliga behovet av extern spannmål täcker en i hög grad varierande verklighet. Som Sandström själv påpekar (s. 198) var andelen spannmål som kom utifrån störst i skärgårdssocknarna. Han kunde ha hämtat gott stöd för sitt påstående i Ragna Ahlbäcks avhandling om Kökar. Här övergav fiskarbönderna i slutet av 1500-talet helt och hållet åkerbruket till förmån för "ängsbruk" och boskapsskötsel. Gödseln kördes ut på ängarna som skulle ge maximal höskörd. Spannmål kunde man få utifrån i utbyte mot fisk, men inte hö.¹ Kökar låg inom det särpräglade område som omfattade Ålands östra skärgård och "Finska skären" på andra sidan Skiftet. Här var befolkningens omvärldsberoende extremt stort. Man var beroende av spannmål utifrån och måste följaktligen ha något att sälja, d.v.s. fisk eller boskapsprodukter. Produktionsomläggningen på Kökar utgör ett intressant bevis på att man inte tvekade att öka sitt beroende när det konsumtionscentrum som Mälardalen och Stockholm utgjorde expanderade.

Stockholms inre handelsområde sträckte sig ända till "Finska skären", d.v.s. socknarna Tövsala, Korpo, Nagu och Kimito. (Gränsen för det inre handelsområdet har ritats felaktigt i figur 27 på sidan 216. Kimito med Kyrkosunds skär, som enligt texten ingick, har blivit utanför eftersom gränsen dragits över Pemarfjärden och inte Halikkoviken.) Härifrån kom en stor del av saltfischen som konsumerades inom Mälardalen och Stockholm. År 1624 betalade fiskarbönder från Finska skären tull för inte mindre än 4 513 tunnor saltfisk i Stockholm, vilket var en tredjedel av den totala registrerade fisktillförseln. Korpo stod för hälften av denna mängd, vilket var lika mycket som hela Åland. År 1642 förbjöds allmogem österifrån att passera Stockholm för att sälja fisk och köpa spannmål i mälardalen. Varorna skulle i fortsättningen byta ägare i Stockholm, vilket i praktiken innebar att stockholmsborgarna kunde ta över denna handel. Sandström visar hur ålänningarna högeligen klagade över den begränsande nyordningen. Det tycks ha varit framförallt skärgårdsbönderna i Föglö, Kumlinge och Kökar som drabbades. Som det framgår av Georg Wittrocks undersökning tycks emellertid korpoborna ha varit de första att klaga, och även från annat håll i Finska skären försökte man protestera.² Om Sandström hade valt skärgårdssocknarna kring Skiftet som område för sin fallstudie hade han erhållit ett mycket mera homogent område än Åland och av allt att döma ett belägg

¹ Ragna Ahlbäck, *Kökar. Näringslivet och dess organisation i en utskärsocken* (Helsingfors 1955), s. 219–224.

² Georg Wittrock, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare. Studier rörande allmogens besvär*, Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 38 (Uppsala 1948), s. 395, 455–456.

för vad som huvudstaden och Mälardalen som ett avlägset men ändå närbart konsumtionscentrum maximalt betydde för en region.

*

Kring början av 1640-talet bestod en tredjedel av det totala varuflödet till Stockholm av konsumtionsvaror. Införseln av konsumtionsvaror ökade 2–3 gånger under de två decennierna efter 1620. Exporten över Stockholm ökade drygt fyra gånger under 1600-talets förra hälft, och värdet på importen ökade cirka fem gånger. Det var av allt att döma så att Stockholm relativt sett inte expanderade som ort för utrikeshandeln, men staden bibehöll ohotad sin ledande position under en period när rikets rikets handel växte mycket kraftigt.

Vem var betjänt av ett kommersiellt centrum, ett förmedlande mellanled mellan exempelvis Torneå och framförallt Amsterdam? Sandström diskuterar avslutningsvis huruvida det fanns ett "självgenererande" drag i stockholmshandeln, d.v.s. om den stora varumarknaden skapade gynnsammare villkor för handel än i rikets andra städer. Vissa drag i regionalhandeln, såsom det faktum att österbottningarna valde Stockholm framom Åbo, talar för att det var så. För många gavs inga alternativ p.g.a. den statliga huvudstadsfavoriseringen. Summa summarum kan stockholmshandeln inom riket enligt Sandström knappast kallas självgenererande men nog genererande. När Stockholm hade uttömt sin naturliga växtförmåga stod statsmakten redo att hjälpa med reglerande politik som gynnade huvudstadens som kommersiellt centrum. Ett kapitalstarkt borgerskap som kontrollerade stora varuvolymer attraherade utlänningar, men de varor utlänningarna efterfrågade fanns nästan uteslutande inom det svenska riket. Det var varorna i sig, inte det faktum att de fanns koncentrerade på en ort som lockade köpmännen. Sandström finner det tvivel underkastat huruvida koncentrationen av handeln till huvudstaden var ägnad att öka omlandets totala produktion för världsmarknaden.

Den starka koncentrationen av regionalhandeln var resultatet av "en medvetet förd politik som syftade till att göra Stockholm till en internationellt sett konkurrenskraftig stapelstad". Eller som Axel Oxenstierna valde att formulera sig – "riksens kraft" skulle dras till Stockholm. Varför? Sandström diskuterar kort kronans intresse av att den perifera statsbildningen gavs en representativ fasad utåt mot Europa i form av en välutvecklad huvudstad men fäster störst vikt vid statens fiskala intressen. Om handeln var koncentrerad till en ort kunde kostnaderna för en effektiv kontrollapparat minimeras. Det är fråga om en faktor med stort förklaringsvärde som Sandström för fram, men den var knappast fullt så dominerande som han vill göra gällande. Det var också i kronans intresse att skapa förutsättningar för framväxten av ett tillräckligt kapitalstarkt borgerskap i rikshuvudstaden. Den svenska

maktstatens behov av ett huvudstadsborgerskap med en kapacitet att involvera sig i ekonomiska transaktioner med kronan torde ha varit stort. Stockholm var örlogsflottans huvudort, och huvudstaden var centralort för krigsrustningarna. Kronans behov var i hög grad lokaliserade till denna stad. En analys på aktörsnivån av det handlande stockholmsborgerskapet samt av den svenska centralmakten som kommersiell motpart saknas inom forskningen. Tack vare Sandströms undersökning av varuströmmarna och Stockholm som mest gynnad handelsort finns nu de yppersta förutsättningar för en sådan undersökning. Det är hans uttalade förhoppning att så skulle vara fallet.

Nils Erik Villstrand

Brott och rättsskipning i det agrara Sverige

Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840*. Rättshistoriskt bibliotek. Fyrtiosjunde bandet. 512 s. Lund 1992.

Under det senaste årtiondet har det bland historiker i olika länder funnits ett ökat intresse att genom rätts- och brottshistorien undersöka det förindustriella samhället. Undersökningarna har inte gällt enbart brottsstrukturen och förändringarna i denna eller rättsväsendet, utan man har använt rätts-historiska källor också för att undersöka människors mentalitet och samhällets socialhistoria. Bl.a. i Sverige har forskarna under senare tid varit väl framme på detta område: Jan Sundin, Eva Österberg, Marja Taussi Sjöberg, Dag Lindström, Johan Söderberg, Maria Ågren, Kenneth Johanson och Rolf Thunander har i större undersökningar eller artiklar använt sig av hovrätternas och underrätternas protokoll samt av saköreslängder.

Jan Sundins bok *För Gud, Staten och Folket* är en slutrapport från ett forskningsprojekt som behandlat brottsligheten från början av 1600-talet till mitten av 1850-talet. Undersökningsområdet har bestått av Linköpings stad och det omkringliggande Gullbergs härad samt från senare delen av 1600-talet till 1839 Härnösands stad och Säbrå tingslag i Ångermanland och för vissa tidsperioder Östra Göinge härad i norra Skåne. Till den del som behandlar början av 1600-talet bygger undersökningen på domböcker och fr.o.m. 1680-talet i huvudsak på stickprov från saköreslängder och Lin-